

DÓZSA DÁNIEL ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZETE.

(Második, bef. közlemény.)

II. Dózsa novellái és regényei.

Dózsa a szépprózának is szorgalmas művelője volt. E nemű munkásságának az emléke kerek számban harminc novella és négy eredeti regény. Eleinte, írói pályája kezdetén, csak elbeszéléseket írt, kétharmadrészüik a szabadságharc előtt jelent meg.¹ A későbbiek is megelőzték regényeit.² Novellái folyóiratokban és alkalmi kiadványokban jelentek meg. Ez arra mutat, hogy szerzőjük mindenütt szívesen látott munkatárs volt.

Vajon a közönség is szívesen olvasta-e Dózsa novelláit? Erre nézve közvetlen bizonyítékom nincs. Nem valószínű, hogy elbeszélései különösebb tetszést keltettek volna, mert ebben az esetben Dózsa talán külön kötetben is megjelentette volna őket, mint tette volt verseivel. Valljuk meg, nincs is igazi művészi értékük; egyszerűen hozzátartoznak a negyvenes-ötvenes évek ama bőséges, de múló értékű novella-terméséhez, amelyet csak az irodalomtörténeti részletkutatás tart számon.

Történeti tárgyú novelláinak száma kevesebb. *Aphrodisia* c. novellájához a dák, *Alemelia*, *Fekete vitéz* és a *Fényt ne űzzetek* címűekhez a magyar, illetőleg a székely őstörténetből vesz tárgyat. Az *Egy oláh tribun* és *A...y Terka* tárgya viszont a közelmúlt szabadságharcból való. Akár őstörténeti mesét keres, akár a szabadságharchoz fordul, nem jár külön csapáson, követi az irodalmi sablont. Az őstörténeti tárgyú regéknek se szeri, se száma a negyvenes években; arra pedig, hogy mily hatással lehet novellába tenni a szabadságharc dicsőséges vagy gyászos eseményeit, Jókai adott nagyon vonzó és sokak által utánzott példát. A jelen világból vett novellái-

¹ Szinnyi Ferenc kimutatása szerint (*Novella és regényirodalomunk a szabadságharcig*. II. k. 321. l.) összesen 18. Ehhez azonban hozzáveendő még az a két történeti beszély, amelyiket e tanulmányunkban külön fölemlítettünk.

² Utolsó regényének megjelenése után általában búcsút vett a szép-irodalomtól, csak elvétve közölt egy-két verset és novellát. Ilyen a *Köd-fátyol* c. rajz, amellyel 1888 májusában az Erdélyi Irod. Társaságban székelt foglalt.

ban viszont a Kisfaludy Károly s Kovács Pál hatása ismerhető fel: a meseszöveg átlátszóan naiv, a humor — főként ez emlékeztet Kisfaludyra és Kovácsra — felszínes és könnyű. Ilyen humoros elbeszélés-félék: *Nincs szállásom, Van szállásom, Máglya* és a *Nagy orr* címűek. Másokban, mint az *Egy nap Brassóban, Egy éj Segesvárt* stb., magyaros környezetrajzot ad. *Milla* c. elbeszélése irányelbeszélés, a székely házi szövőiparnak csinál propagandát. Egyszóval Dózsa az akkor divatos beszéletípusok mindenikében tett kísérletet a nélkül, hogy eredetibb és költőibb tudott volna lenni, mint a korszak többi novellairója. Elbeszélései egytől-egyig a korszakot jellemző szertelen romantika szülöttei — hű előfutárai későbbi regényeinek.

Négy regénye közül csak az utoljára, 1863-ban megjelent *Az Északi fény* társadalmi tárgyú. Három első regénye: *Kornizs Ilona* (I—V. köt. 1859), *Boronkay Margit* (I—II. köt. 1860) és *Oláh Judith* (1862) történeti regény.

A *Kornizs Ilona* Erdély történetéből pontosan három év (1598 aug.—1601 aug.) eseményeivel ismertet meg. Az esemény-sorozatot Báthori Zsigmond első visszatérése nyitja meg. Aztán következik Zsigmond második lemondása, Báthori Endre fejedelemsége, a sellenbergi csatavesztés és Endre megöletése, Mihály vajda uralma és Básta helytartósága, Mihály vajda miriszlói veresége, Báthori Zsigmond harmadik hazatérése, Básta és Mihály vajda együttes támadása Erdély ellen s végül Mihály vajda megöletése Básta parancsára. A *Boronkay Margit* történeti kerete tulajdonképpen folytatása a Kornizs Ilonában elmondottaknak: a Básta alatti általános elégtelenség, azok a szenvedések, amelyek vége a Székely Mózes vezetése alatt történt fölkelés, a Székely Mózes sok reménnyel kecsegtető fejedelemsége, hősi halála és Básta rémuralmának további tobzódása (1602—1603). Az *Oláh Judith* cselekvénye XVIII. sz. második évtizedében megy végbe.

Erdély ez öt esztendejének történetéből a két első regényben alig marad említetlen esemény. Az erdélyi fejedelmek (Báthori Zsigmond és Endre, Székely Mózes), Básta és Mihály vajda cselekedetei, harcai, diplomáciai tárgyalásai mind szóba kerülnek. E mellett bepillantunk emberi életükbe és családi viszonyaikba is. És nemcsak a főhatalommal bírók, vagy azt bitorlók jutnak megfelelő szerephez, hanem a mögöttük álló főbb emberek (a két Kornizs, Bocskai, Bethlen Gábor), aztán az egyes főurak udvari emberei (Máró János és más főúri cselédek), végül, de nem utolsó sorban a kor kalandorai és cselszövői is (Matheus és leánya, Lódi Simon, Leonics Milos stb.). Úgyhogy e két regény cselekvénye Erdély ekkori történetét, mondhatni, teljesen felöleli és meg-megszakítva ugyan, de hiánytalanul elbeszéli. Figyelemre méltó továbbá

az is, hogy e két regényben költött alak egy sincs, valamennyien valóságban is élt történeti személyek. Így a regények anyagukban szigorúan történetiek.

A történeti anyagra Dózsa főforrása Bethlen Farkas volt. Maga Dózsa több helyt utal reá, gyakran idéz is belőle, a forrást nyíltan megnevezve. Azonban ismert és felhasznált még más forrásokat is. Általában véve megállapítható, hogy Dózsa Erdély történetét az akkori történettudomány mértékével mértén teljesen és hiven adta. Ezt a szakirodalom is igazolja. Ugyanis Dózsa regényei után pár évvel jelent meg Kővári Lászlónak évtizedeken át használt, a maga nemében hosszú ideig egyedülálló műve: *Erdély története* (I—VI. k.). A történetíró Kővári elbeszélése (IV. k. 80—147. l.) a regényekben elbeszélte történeti eseményeket, az országos jelentőségűeket csakúgy, mint a kevésbé fontosakat, sem tárgyi, sem személyi vonatkozásban meg nem hazudtolja. Valószínű is, hogy Dózsa Bethlen Farkas és más írott források mellett állandóan kikérte és követte történetíró barátjainak a tanácsát, felvilágosítását s felhasználta azt az anyagot, amelyet az épen Erdély történetét író Kővári rendelkezésére bocsátott.

A regények történetisége hűség és teljesség szempontjából tehát kifogástalan. Ámde Dózsa az események mögött levő rügókat is jól látja, kifejti s többször szélesen magyarázza. Helyesen jellemzi Báthori Zsigmondnak, e nagy tehetségű, de beteg idegzetű egyéniségnek ingadozó, ellentétekben bővelkedő magatartását, külső és belső politikáját. Akkor is helyes úton jár Dózsa, mikor mind a három regényében meséjének középpontjába egy-egy nőt állít, olyan egyébként történeti személyeket, akiknek szerepe a valóságban sokkal jelentéktelenebb, de a regényben jelentőségük fölfokozódik, maguk főhőssé, döntő személyiséggé lépnek elő. Szokatlan, de határozottan érdekes eljárás.

A valóhoz a *Kornizs Ilonában* főleg a hősnő jelleme és Tamásfalvi János dolgai a költői képzelet hozzáköltése. Amaz eszményien nemes lény, emez maga az ördögi aljasság és cselzővény. *Kornizs Ilona* lángelme, Platont és a görög filozófusokat olvassa, mint egykor az olasz renaissance fejedelmek gyermekei. Magasröptű gondolkozó, ismeretköre széles, szellemi műveltsége sokoldalú és emelkedett. Pedig súlyos lelki betegségben, delejes álomkórban (magnetismus) szenved. A kiszámíthatatlan időközökben váratlanul reáomló delejes látomások rendjén megálmodta annak a hasonlóképen eszményi jellemű férfiúnak a képét, aki egyedül méltó az ő szerelmére. S mikor végre ábrándképe, Zalasdi Miklós a neve, mint élő valóság megjelenik előtte, minden igyekezete arra irányul, hogy ábrándképe boldog legyen — egy más nővel, előbb Mihály vajda Beatrice nevű lányával, utóbb Török Fruzsínával. Ezt az

utóbbi Zalasdi feleségül is veszi. A házasság azonban boldogtalan. És bár Ilona is mindent megtesz, hogy eszményképe boldog legyen Fruzzinával, a házasság vége mégis az, hogy a felek elválnak. Ez már a regény vége felé történik. Ekkorra azonban hogy s hogy nem, Kornizs Ilona meggyógyul s íziben férjhez megy Zalasdi Miklóshoz, az imádott ábrándképhez. Szerepe történeti jelentőségűvé s így ő maga a történelmi regény főhősévé szerelmi regényének keretén kívül a Báthori Zsigmondra gyakorolt hatás által válik.

A fejedelmi palotában fényes udvari estély van. A fejedelmi pár körül ott van Erdély egész nemessége. Mindenki boldog, csak a boldogtalan fejedelelné veszi észre, hogy rajta kívül van még két szomorú arc: Ifju Jánosné, Majlát Margit, a Zsigmondtól kivégzett, vagy száműzött Báthoriak szomorú anyja, és Kornizs Ilona. Ez utóbbi magához szólítja Mária Krisztina. Alig indul meg társalgásuk, Ilona álmokórra esik. Lázálmában arról kezd beszélni, hogy a fejedelelnő szenvedésének oka az, hogy szívének eszményét, Báthori Boldizsárt kivégeztette épen az, Báthori Zsigmond, kihez Krisztina kényszerült feleségül menni. E percben lép hozzájuk sötét arccal Zsigmond s biztatja a megriadt Ionát:

— .. Beszélj szép hölgy, beszélj...

— Fölséged arcából nem tudom érteni, parancs vagy élc a hozzám intézett szavak? — szól hidegen Ilona.

Új biztatásra azonban folytatja látomásának szóbefoglalását s elmondja, hogy a fejedelmi pár szerencsétlen és boldogtalan házasságának oka az, hogy mindketten ábrándosabbak, hogysem fásultak lehessenek, mindketten benső rokonszenvet kerestek egymásban, de a természet a rokonszenvel mindkettőjüket másokhoz vonzotta. A hercegnő boldog lett volna Báthori Boldizsár oldalán, a fejedelem is az öngyilkossá lett Zoarával. Kettőjüknél a közös nyugalomnak és boldogságnak még az alapja is örökre hiányzik. Pedig még a kivégzett vagy szétszórt Báthori gyermekek édesanyja, Majlát Margit is naponta imádkozik a fejedelemért, nemes lelke megbocsátott a fejedelemnek. Hasztalan az ima, a fejedelem üldözi az életben maradtakat, köztük Báthori Andrást, a páratlan erényű bíborost. Pedig a «bibornoki szentelt palást vagy egy zarándok-talár szentebb nyugalmat adna fölséged szívének, mint az athnámé és fejedelmi süveg... Adják vissza fölségtek egymást önmaguknak... az élet már nem, de a kolostor és templom, bűnbánás és imádkozás hoz édes álmokat, amelyeket a hit és örök üdvözülés angyali bájos és boldogító színekkel ruháznak fel.»

Ilona ez álmokóros kijelentéseinek legott nagyjelentőségű következményei vannak. Krisztina kolostorba vonul, Zsigmond meg békejebbot nyujt Margitnak s elhatározza, hogy imádkozással vezekel elkövetett hibáiért, majd hazahívja Báthori Endre bíborost, hogy azonnal átadja neki a fejedelmi széket.

Ilona álmokóros kijelentéseinek következményei, illetőleg Báthori Zsigmond jellemváltozása, új elhatározása, hogy Erdély trónjáról másodszer is lemond — kétség sem fér hozzá —

sorsdöntő esemény nemcsak Zsigmond, hanem egész Erdély további életére. Ez tetőzte be és állandósította Erdélyben azt a szörnyű romlást és pusztulást, amelyet Básta rémuralma összefoglaló néven emleget a történelem és köztudat egyaránt.

Ilona, az ő álomkórása csakugyan fontos, döntő tényezője a történeti eseményeknek, indítója a további bonyodalmaknak — Dózsa beállításában és az ő képzelete szerint.

Másik, szintén csak az író képzelete által nagyra növelt, fontos történelmi személy Tamásfalvi János. Ha Ilona angyala, Tamásfalvi a regény ördöge. Bár felesége van, korának hirhedt, buja kéjence. Nincs az a nő, aki, ha Tamásfalvi célba vette, el tudja kerülni a lőrincfalvi titkos «ámorszobát». Pénzszomjas, kincsvágyó annyira, hogy nincs olyan cselszövés, álnokság, törvénysértés, hamisítás, vesztegetés és fenyegetés, amit fel ne használna, hogy kincset szerezzen. Nemcsak raboltat, de maga személyesen beáll éjjeli betörőnek, rablógyilkos bandavezérnek. Aljas szerepet játszik a közéletben is. Zsigmondot szolgálja, valójában Mihály vajda ágense. Volt magának is célja: a fejedelmi székbe akart ülni. Kegyetlen és gyáva, cselszövő és bosszúálló. Cinkostársait is hidegvérrel teteti el láb alól, ha érdeke, bosszúja kívánja. «Te ördög vagy s nem ember» — mondja neki (II. k. 40. l.) egyik cinkosa, a hozzá hasonlóan alacsony jellemű Leonics. «Fejedre az ördög öntött keresztvizet» — jellemzi máshelyt ugyancsak Leonics. (II. 49. l.)

Tamásfalvi ördögi jelleme és cselekedetei történelmi jelentőséget azáltal nyernek, hogy az ő működése nyomán szűnik meg Erdélyben a személy- és vagyonbiztonság. Így az ország politikai romlásának is ő egyik főoka. A regény befejezése váratlan, meglepő fordulat. Tamásfalvi, mikor végre Mihály vajda rendelete felruhazza hatalommal, amit eddig, bár hön óhajtott, csak titkon s nagy ritkán tudott véghezvinni: az erdélyi nemességet saját zászlója alatt s saját katonáival megrohanja s őket egytől-egyig leöletti — de ekkor a bűnös, megborzadva önmagától, felébredt lelkiismeretének sugallatára megtér. Fegyvertelenül jelentkezik a Csáky István vezérlete alatt egybesereglett nemesi táborban s átadja a fővezérnek a rendeletet, amelyben a vajda kiirtandónak, halálra ítéli az erdélyi nemességet.

Következik a miriszlói csata, mely a Tamásfalvitól is leplezett vajda vereségével végződött. Tamásfalvi mostantól holtáig mint igaz hős harcol a hazafiak között Erdély megmaradásáért. Így Tamásfalvi megtérése, illetőleg az a cselekedete, hogy a vajda szörnyű szándékát leleplezte, szintén jelentős történeti eseménynek a magva és magyarázata.

A *Boronkay Margit* c. regényben a történet — Básta rémuralma, Székely Mózes felkelése és leverése — és a képzelet még szorosabban fonódik össze, főleg a Boronkay Margit alakja

által. Boronkay Margit szép, de hiú és könnyüvéreü leány. Szerelme is e szerint változik. Jármý Miklós, Erdély egyik legdelibb és legbátrabb leventéje iránt gyullad szerelemre és — vizontszerettetik. Ez a szerelem azonban elhalványul s csakhamar szét is foszlik, mihelyt az egykori cigány lovászból elszánt kalandorrá, hajdúvezérré és befolyásos politikai tényezővé felemelkedett Lódi Simon megjelenik. Lódi Bástának a szolgálatában áll és származása folytán is elkeseredett ellensége annak az egész világnak, melyben Margit élt. Ki álmodta volna, hogy Margit, e szép és előkelő nemesi leány elfeledi Jármýt, s helyette annak szerelme után fut, akit, mint egész Erdélynek, neki is megvetnie, gyűlölnie, akitől félnie kellene? Mikor az apa megtudja, hogy leánya kibe szerelmes, fölháborodva utasítja el Lódit — de a leánynak épekkor volna leginkább szüksége reá, mert atyja több főúrral együtt fogságba kerül. Lódi Margit kezét és szerelmét kéri feltételül az öreg Boronkay kiszabadításáért. Az öntudatra ébredt Margit visszautasítja. A megalázott és számitásában csalatkozó Lódi szörnyű bosszút áll: az apát a Bástától nyert kegyelemlevél ellenére megfojtatja s a leányt kaján kárörömmel maga vezeti el a holttesthez — láttára Margit szíve fájdalomában megszakad.

Dózsa alakító tehetségének, képzelő erejének sikerült a históriai valóságot költött tartalommal kiegészíteni, regényeinek meséjét színesebbé, elbeszélését érdekesebbé tenni. A történetet és valóságot szerves egységbe fűzte. A történeti érdeken kívül költői érdeklődést is igyekszik felkelteni. Ezt szolgálja a regényeibe vitt költői eszme is. Így a *Kornizs Ilonának* nem is egyszerű, hanem kettős a tézise: van szerelem, melyet az ész is helyesel, a test is kívánva kíván, s mégis a feleket valami titkos természeti ellenszenv egymástól távol tartja, mint Báthori Zsigmondot és Krisztinát; viszont van olyan szerelem is, melyet az ész ellenez, de amely minden érzéki vágy nélkül még ismeretlen eszmény iránt is kifejlődik s áthat egy egész életet. (I. 193. l.) De az ilyen szerelmi boldogsághoz a földi lét rövid, a túlzott ábránd elhervasztja és képtelenné teszi az ilyen szerelmeseket a való élet örömeinek élvezetére. (V. 226. l.) Igaz-e ez a tanítás? Nem szállunk pörbe a szerzővel. Igazolása azonban művészietlenül naiv: Ilona és Zalasdi egybekelésük után csakhamar mindketten «szébb létre szenderültek» (miért?) — e részben is teljesülvén Ilona álomlátása. Boronkay Margit sorsa meg azt példázza, hogy a hiúság az önbecslés határai között a nőnek kellemet kölcsönöz, tövis, mely a rózsza szépségét védi. De ha a nő jellem csakis a hiúságra támaszkodik, hódításvágyból könnyelműség, a könnyelműségből boldogtalanság származik. (I. k. 7—8 és II. k. 92 l.) Ne kutassuk azt, vajjon ezek a költői eszmék alkalmasak-e arra, hogy a regényeknek

költői érdeklődést biztosítsanak — lesújtó volna a felelet; de ismerjük el, hogy Dózsa el akarta velük mélyíteni regényeit, s ebben az eljárásban komoly írói törekvés jelét ismerhetjük föl. És végül állapítsuk meg, hogyha regényeinek nincs is erős gerince, de azért nem is szétesők: nagy kitérések, össze nem függő epizódok nincsenek bennük, minden kapcsolatos a korral is, a főcselekvénnyel is. És ez a cselekvény hol lassabban, hol gyorsabban, de megy, halad előbbre, érdeklődésünket általában véve foglalkoztatja.

Az anyag azonban, amellyel dolgozik, nem valami nemes. Fordulatait a szertelen, sokszor naiv, de legtöbbször hajmeresztő romantika szolgáltatja. Az elsőre példa: a rablógyilkosságot elkövető Tamásfalvi ingéből az ablakon át való menekülés közben kiszakad egy darab, épen az, amelyiken *az ing meg van számozva* (e szám természetesen a tizenhárom). Ez infosz-lány lesz majd a regény vége felé a nyomravezető corpus delicti. Pedig az ing nem is volt Tamásfalvié, *ő tudatosan kölcsönkérte erre az alkalomra*. A hajmeresztően borzalmas romantikára talán nem is lehet és nem is kell külön példát idézneni, annyira telve vannak vele Dózsa regényei. Mégis megnevezem közülük Matheusz kaján és véres kegyetlenségeit és Tóti Jankunak a cselekedeteiből azt, hogy a Gyulafehérvár ostroma közben elesett Farkas Miklós holttestét előbb kirabolja, aztán letérdelve ráhajol s «kiszökellő vérén egy vámpír szomjvágyával lakomázott». (*Boronkay Margit* II. k. 24. l.)

Alakjaival sem tudunk megbékélni s kivált hősnőivel nem. Kornizs Ilona alakja p. o., betegsége és jelleme, bármennyire is érdekes, alapjában elhibázott. Ma már tudjuk, hogy olyan delejesség, olyan magnetikus álomlátás, amelynek a regényben Ilona a szenvedő áldozata, nincs. Amit így neveztek, egyszerű autózugesztió — álomosság, amely a gyenge idegzetű szervezetre könnyen ráborul. Dózsa korában azonban hittek az ilyen delejés álomkór létezésében — akkor a magnetizmus a mesmerizmussal és más okkult jelenséggel együtt, — spiritizmus, asztaltáncoltatás stb. — szerte Európában divat volt, s nyomán szinte járványszerűen elterjedt az álomkór. Nos, Kornizs Ilona is ilyen, XIX. század közepeai álomkórban szenvedő alak. De nem ez a baj. Elvégre a magnetizmusnak nevezett idegbetegség Básta korában is felléphetett. Az a baja Ilonának, hogy nemcsak betegségének rajza, hanem betegségétől meghatározott gondolat- és érzésvilága, egész jelleme a XIX. század közepéből van visszavetítve kétszázötven évvel korábbi világba. Csak névleg történeti személy, gondolatvilága egészen modern. Folyton érzi az olvasó, hogy *abban* a korban ez a leány valószínűtlen; és még inkább érzi, hogy *sokszor* kellett-lenséggel állapítja meg, hogy ha volt is abban a korban ilyen betegség, annak más következménye, hatása és megnyilatkozási

formája kellett, hogy legyen. Mert igaz ugyan, hogy az emberi természet lényegében változatlan marad, de koronként változnak a lelki élet megnyilvánulási formái. Dózsánál éppen e megnyilvánulási formák nem kor- és stilszerűek, hanem a XIX. sz. közepéből valók. Fentebb idéztük Báthori Zsigmond és Ilona szóváltását. Vajon válaszolt-é, mert-é válaszolni hajadon az erdélyi fejedelemnek, s éppen egy Báthori Zsigmondnak, ily fölényeskedő, gúnyos, sőt bántóan felelősségre vonó kérdéssel, mint Ilona? Vajon e visszavágásnak beillő szellemes válasz nem a XIX. sz. közepének a társalgása? E stilszerűtlenség csak nő, ha meggondoljuk, hogy Ilona delejes álomkórban van, mikor ily vakmerő szellemességgel fordítja vissza a szót a fejedelemhez. És effélével lépten-nyomon találkozunk. Kornizs Ilona pl. többször és több személlyel kapcsolatban fejtegeti a házasságot, a szerelmet, a többnejűséget (III. k. 35 s köv., III. 190 s köv., IV. k. 140. s köv. l. stb.), de okoskodása, gondolatfűzése ismét csak inkább egy XIX. századbéli férfiú (nyilván magáé Dózsáé), mint egy a XVI. sz. végén élő leányé. És hogy lehetséges az, hogy egyszer csak, mikor a regény kívánja, egyszerűen kimarad betegsége, kigyógyul belőle s mint normális idegzetű és vérű nő — férjhez megy. Ilona egész jelleme merő valószínűtlenség és kirívó ellenmondás.

Másik regényének női főalakja szintén ilyen keverék egyéniség. Ha Ilona maga a fenkölt gondolkozás és a vértelenségig eszményi szerelem megtestesülése, Boronkay Margit az ellenkép: maga az oktalan élvágyás, a forró vértől hajtott szomjúság. Jellemrajza azonban ugyanazokban a hibákban szenved. Azt nem is emlitem, hogy szerelmi vakságából épúgy hirtelen, minden ok nélkül józanodik ki, mint Ilona a delejkórból. Lényegesebb az, hogy ő is csak névleg és látszatra él a XVII. század első éveiben. A látszat mögött egy teljesen modern nő él, akinek könnyelmű kacagása, szeszélyes és élveteg szerelmi élete nem egy XVII. századi erdélyi magyar, hanem a XIX. század közepének nagyvilági leányáé. Gyakran, mintha valamelyik modern társadalmi regényt olvasnók, annyira mai Margit egyénisége, egész magaviselete. Tamásfalvi alakja is hibrid keverék — s éppen a korhű történeti elem a legkevesebb benne. Majd a ponyvaregények rablóvilágának az alakja, majd úgy csal, hamisít stb., mint a romantikus regényirodalom valamelyik francia gonosztevője. És ő is átmenet nélkül, pillanat alatt változik át Saulusból Paulussá.

Nagy fogyatkozása tehát a Dózsa regényeinek, hogy alakjai, jellemei egyrészt nem illenek bele a felvett korba, a jelenből vannak visszavetítve a múltba, másrészt kiáltó ellentmondásokkal vannak tele, valószínűtlenek. Dózsa jellemezni egyáltalán nem tud.

Még szembetűnőbbek az előadás gyöngéi. Regényeinek

nyelve lapokon át folyamatos, világos, természetes magyar szó, amely azonban hirtelen erőltetetté, mesterkéltté, dagályossá válik. Párbeszédei szinte kivétel nélkül ilyenek. Bennük a korszerűsre törekvésnek nyoma sincs. Pl. *Boronkay Margit*nak mindjárt a kezdetén elbeszél egy rablótámadást, melyből a megtámadottak, Horváth Anna és édesanyja csodák-csodájára élve megmenekülnek. A megmentett kisasszonyhoz, Annához nyomban a megmenekülés után, ott a helyszínen, de persze kölcsönös üdvözlések és bémutatkozások után így szól az egyik mentő lovag:

— Szabad lesz nagyságodat e csermely vizével megkínálni vadász-kelyhemből. Nagyságodnak méltó oka volt a legnagyobb ijedségen menni át. Mily boldognak érzem magam osztályosa lenni azon szerencsének, mely két ily nemes lelket egymásnak visszaadott.

Egyetlen szó nem illik sem a helyzethez, sem a XVII. század első éveiben élő magyar ajakra! Így a XIX. század közepének arslánja társalgott, de az sem rablótámadás színhelyén, hanem talán estélyen, vagy valami előkelő szalonban.¹

A stílus-érzéknek ez a hiánya jellemzi Dózsa-t az elbeszélés fogásainak alkalmazásában is. Egyízben például hosszasan, mintegy harminc lapon keresztül beszélteti és jellemzi Majlát Margitot és leányát, de csak a 31-iken nevezi meg, ki e két hölgy. (I. k. 90 l.) Más alkalommal Török Fruzsina Győröfi társaságában meglátogatja a börtönbe zárt és halálra kінzött Ilonát, s amiről hosszán társalognak, elmésen eszmét cserélnek, az — a szerelem. Egyáltalán kedvelt témája Dózsa személyeinek a szerelem és a politika. E két tárgyat és kapcsolataikat nagyon sokat fejtegetik és elemzik, kivált a nők. Nem csoda aztán, ha nők és férfiak legott, az első pillanatban szerelemre lobbannak az iránt, kit az író e céllal tekintetük elé vezet. Igaz, hogy époly hamar le is hűlnek, ha ugyancsak a szerző úgy kívánja. Viszont az is előfordul, hogy egyik-másik férfi utólag veszi észre, hogy két hölgyet is szeret egyszerre (Jármy).

Dózsa-nak utolsó történeti regénye *Oláh Judit*. Az előbbieknél rövidebb, tulajdonképen csak hosszabb novella. Tartalma a XVIII. század második évtizedében (1713) Marosszéken lefolyt úgynevezett boszorkánypör és ennek előzményei. Hőse Oláh Judit, egy könnyelmű apától és betegszívű anyától származott fiatal leány. Lelke csupa jóság, szívében csak nemes érzelmek buzognak, egész rövid élete szakadatlan önfeláldozás szegény beteg édesanyjáért. És sorsa mégis az élve eltemetés, mint aki újszülött magzatát megfojtotta.

Judit testileg-lelkileg beteg anyja kívánságára gyermeki kötelességből férjhez megy. A férj azonban alig egy év leforgása mulva meghal. A fiatal özvegyre most az elhunyt férj nemtelen lelkü unokaöccse, Kecseti vet szemet.

¹ Ott sem — legföllebb papiroson, regényben!

Judith visszautasítja, erre az esküvel fogadja, hogy Judith vagy csak az övé, vagy a halálé lesz. Nemsokára találkozik Judith azzal az ismeretlen ifjúval, akit évek előtt elég volt megpillantania, hogy kölcsönös és olthatatlan szerelemre gyúljanak. Maróthi ez az ismeretlen, Judithhoz méltó nemeslelkű lovag. Éjnek idején titkon találkoznak, kölcsönös szerelemmel házassági ígéretet tesznek, örök hűséget fogadnak, de ugyancsak kölcsönösen megfedkeznek magukról. Kecseti kéme útján mindenről értesül, a szerelmeket ördögi praktikával és a törvény betűjének segítségével is egymástól elválasztja. Maróthi azt hive, hogy Judith cserben hagyta, szerzetesnek áll be; Judith pedig szerelmi bánatában Kecseti üldözései elől a hegyek közé vonul. Ott a gyermek megszületik. A csecsemőt Judith idegbeteg anyja megfojtja, Kecseti ennek is nyomára jön. Judith mint gyermekgyilkos anya a törvény elé kerül. A vádat igaznak ismeri el s megnyugvással fogadja a büntetést, az eleven eltemettetést. Anyja az ítélet kihirdetése pillanatában felfedi, hogy ő követte el a büntettet. Azonban Judith, kinek az életnél könnyebb már a legszégyenletesebb halál is, makacsul kitart a mellett, hogy ő a gyilkos s nem beteg anyja. Így az ítéletet rajta kell végrehajtani. Az utolsó órákban előkerül a szerzetessé lett Maróthi, aki megtudja, hogy mindketten aljas cselszövénynek az áldozatai, minden módot megkísérel, hogy az elítéltnak kegyelmet eszközölgjön ki. Nem sikerül. Judithot a törvényes ítélet értelmében elevenen eltemetik, Kecseti szörnyű bosszúja teljesedik. A haldoklónak utolsó perceiben Maróthi jelenléte és szavai nyújtottak vigaszt.

Az elbeszélte esemény valóban megtörtént, s a regény történeti alapjához nem fér szó. Dózsa joggal hangsúlyozza, hogy nem mesét, hanem valóságot ad elő. Nagyobb hitel kedvéért függelékben közöl is a Benkő Károly gyűjteményéből egy, az előadott boszorkánypörre vonatkozó történeti oklevelet. Azt is megmondja, hogy regényét Marosszék levéltárából írta ki. Családjában sem volt ismeretlen a boszorkánypör emléke, mivel az ítélkező s a büntetést végrehajtó királybíró, Dózsa Péter, az írónak egyik őse. Aztán, ami szintén a történetiséget fokozza, nyoma van a közölt kútfőnek megfelelően is az Erdélyben ekkor már nagy erővel folytatott rekatolizálás okozta felekezeti féltékenységnek. A halálraítélttel csendesesen és meghittten beszél egy hirtelen megjelent jezsuita (Maróthi), aki minden követ megmozgat, hogy az elítéltnak kegyelmet eszközölgjön ki. Az ideges és megfélemedett kálvinista felfogás élt a gyanúval, mit a látszat is igazolt: égi és földi kegyelmet ígér a jezsuita páter a vádlottnak, ha katolizál, ha kálvinista hitét elhagyja. Szerzőnk élénk színekkel rajzolja e megriadt és a kort jellemző felekezeti féltékenységet.

A regénynek tehát megvan a külső történeti igazsága, de nincs meg a belső, lélektani igazsága. Amit Dózsa a történeti eseménysorozathoz hozzáköltött, amivel érdekessé, költőivé akarta szerkeszteni az alapjában véve rémregényszerű históriát, azt nem tudja valóul elfogadtatni, s a mese épen legfontosabb

pontjain lélektani képtelenségekbe süllyed. A két eszményi, átszellemült szerelmesnek megfeledezése önmagáról, a nagyanya rémtette, Judith makacssága — mindez lelki mozgalmakkal meg nem okolva, hazuggá bélyegzi a cselekvényt.

A regény — alig hinnők — irányregény. Mindjárt az első mondat sejteti a célzatosságot, s ezt a szerző később ismételtelen kifejti. A cél — amelyet regényével Dózsa sürgősen meg kíván valósítani — lelencházak építése, hogy a könnyelmű nők ne legyenek kénytelenek könnyelműségük következményeit a világ előtt szégyelni. «Ha elbeszélésünk korában a lelencházak eszménye meg lett volna honosulva, azon szerencsétlen nő, kiről emlékezünk, nem lett volna vértanu.» (186. l.) Furcsa irányzatosság és furcsa indokolás! A lelencházak, a XIX. század e vívmányának, építése és fenntartása mégsem indokolható a nők könnyelműségével, hanem egyedül csak a szerencsétlen, elhagyott csecsemők megmentésével. A nők könnyelműségét a lelencházak nem szüntetik meg, hanem inkább — mentesítvén őket az anyai gond és a társadalmi szégyen alól is — fokozzák. E szempontból hát inkább károsak. Másfelől nem az okozza Judith vesztét, hogy 1713-ban nem voltak még lelencházak, hanem az, hogy könnyelműen megfeledezett magáról, s magára vette az el nem követett bünt is. Az ő erkölcsi gyengeségén mit sem változtatott volna, ha gyermekét lelencházban helyezheti el — ez csak a gyermeket mentette volna meg.

Valamint az első két regény, ez is a romantika hajtása. Érdekes azonban, hogy ezúttal a romantika hajmeresztő fogásai még ott is, ahol pusztán az író leleményei, valószínűbbek, nem váltanak ki oly meghökkenő csodálkozást, megellenmondást, mint amazokban, s az *Oláh Judith* realisabb, valószínűbb, mint amazok. Azonban egészben véve nem haladás, nem fejlődés Dózsa regényírói pályáján, hanem ellenkezőleg, visszaesés. A kis regény első fele, melynek meséje nagyobbbrészt a képzelet műve, oly naiv, annyira kezdetleges, második része pedig, amely viszont a valóban lefolyt per okmányainak kivonatos összefoglalása, annyira száraz és költőtlen, hogy ez a Dózsa négy regénye között a legkevésbé sikerült.

Dózsa negyedik regénye, az *Északi fény* társadalmi regény. Tárgya a szabadságharcot közvetlenül megelőző évek erdélyi társadalmának, főleg azonban a főúri rendnek s az ezzel véreleg keveredett és vagyoniilag is egyenlő nemesi osztálynak élete.

A cselekvényének középpontjában két egymásba szerelmes ifjú, Zováthy Gábor és unokahuga, Zováthy Szidóra áll. Családjaik között a viszony ellenséges egy hosszadalmas, de épen most befejezés előtt álló vagyontügyi per miatt, melynek valószínű, de nem igazságos kimenetele az amúgy is szerény viszonyok között élő Gábort, anyját és hugát valósággal templom egerévé fogja szégyényíteni. A háromkötetes regény tartalma azoknak az akadályok-

nak az elbeszélése, melyeken az ifjú szerelmeseknek át kell esniük, hogy végre boldog házaspár legyen belőlük.

Ellenük küzd s szerelmüket mindenáron megakadályozni törekszik gróf Hallay Szilárdné Zováthy Szidonia, mindkettőjük nagynénje és Izidorának — édesanyja már régebben elhalván — anyahelyettese. Hallayné, mert grófnak lett a felesége, gőgösebb arisztokrata a legrégibb és leggazdagabb mágnásoknál is. Unokaöccsét, Gábort, és ennek családját tarisznyásnak (koldusnak) csúfolja s minden úton-módon megpróbálja elriasztani Izidorát Gábortól. Mikor nem ér célt, előtérbe lép a regény másik igazi diabolus rotae-ja, Spott, Izidora atyjának jószágigazgatója és magának Izidorának zongoratanítója. Kiléte titokzatos, teste-lelke görbe és kancsal. A birtokot rendben tartja ugyan és jól jövedelmezteti, de szívtelen zsarnoka a falu népének, kincstolvaj és pénzhamisító banda feje. Ez utóbbiakban közvetve bünrészes gróf Hallayné is. Fennhéjázó költekezése sodorta oda, hogy kénytelen-kelletlen támogatni kényszerül Spott terveit. Titkos terve az, hogy Izidorát feleségévé tegye. Úgy érzi, van rá joga, hiszen neve álnév, alakja is szándékosan torzított. Termete valójában daliás és igazi neve gróf Honti Emil; mivel apagyilkosságot követett el, a törvény sújtó keze elől előbb külföldre menekült, majd nevét és alakját megváltoztatva szegődött el birtokkezelőnek és zongoramesternek Izidora mellé, kit évekkal előbb Pesten meglátott, megszeretett s most feleségül akar venni. Hogy Gábort eltegye útjából, a pénzhamisítás gyanúját akarja rászútni. Gazsága kiderül, a börtöntől csak öngyilkossága menti meg. Gábor és Izidora boldog házasságával fejeződik be a regény. Az erény erősebb, mint a legkörmönfontabb ravaszság és elvetemült gonoszság, az igaz szerelem diadalmaskodik minden akadályon. Ez a tanítás igazolódik a regényben.

A regény cselekvénye 1846-ban, közvetlenül a szabadságharc előtt pereg le (II. k. 63. és 83. l.): önkéntelenül felmerül a kérdés, beállítja-e az író a kor forrongó viszonyaiba, izzó levegőjébe — társadalmi regény-e az *Északi fény*? Hogy a társadalmi rajz, ha van a regényben, pusztán a főúri és a vele Erdélyben teljesen összefonódott nemesi életet állítja elénk, az nem kétséges, hiszen látszik, hogy szereplői mind ebből a kettős körből kerültek ki; a kérdés az, feltűnnek-e az író rajzolta képen ennek a társadalmi osztálynak a jellemző vonásai, meglátjuk-e belőle, hogyan él az erdélyi magyarság legfelső társadalmi osztálya, mivel foglalkozik, minő szellem hatja át, miféle elgondolások és célkitűzések szerint rendezte be vagy szeretné berendezni életét? Sajnos, a rajzolt képen a márciusi idusával terhes nagy időknék nyoma sincs. A közhangulat és politikai törekvések festésére nem volt kedve Dózsának, de nem vázolja a közéletnek egyéb tényezőit és kérdéseit (p. o. erdélyi vasút) sem — még a színház és a zenei élet sem szerepel az *Északi fény*ben. Ott mindenki csak magánéletet él, ott a legnyilvánosabb közéleti mozzanatot a házi bálók és társasvadászatok képviselik. Mivel töltik el hát a férfiak idejüket? Egyszerűen élnek, mint akaratnélküli passzív egyéniségek.

E mellett hajmeresztően léhák, jellemtelemek, sőt gonoszúl bűnösök (p. Spott-Honti gróf). Az ifjabb nemzedék már emelkedettebb gondolkodású, műveltebb, tudománnyal is szakszerűen foglalkozik, egyik zoológus, másik botanikus. De közéleti programja nincs, politikai törekvések nem nyugtalanítják. Regényünk szerint legalább nem.

Nem tarthatjuk korfestő jelentőségűnek Hallay grófné arisztokratikus gögjét sem. Kétségtelen, hogy ma is van, régebben is volt ilyen tagja az erdélyi főúri társadalomnak; az ilyen «figura» nem hal ki soha — egy társadalmi osztályból sem. De nemcsak ma, még a negyvenes években is kivétel-számba ment az ilyen mániákusan konok osztálygög — s a kivétel nem jellemző az egészre, a Hallay grófné üres, műveletlen gögje az erdélyi főúri rend asszonyaira, annál kevésbbé, mert rikitó, torz megjelenésében hazugnak is érezzük.

De nem jellemzők a korra azok a megjegyzések sem, amelyek a regényben az egyenlőségről, a demokráciáról és a társadalmi osztályok között levő különbségekről elhangzanak. Olykor személytelenül, tehát az író a maga nevében fejtegeti őket, de legtöbbször Hallayné és Izidora véget érni nem akaró párbeszédéből hámozódnak ki. Egy a kortól elmaradt asszony és egy bátortalanul szende lányka elmékedése közügyekről, a kor törekvéseiről senkit sem érdekel! Még nagyobb baj, hogy akkor sem hatol mélyre az elméleti fejtegetéseiben a szerző, amikor közvetlenül, a maga nevében okoskodik róluk.

A társadalmi rajz tehát, meg kell vallanunk, egészen hiányzik a regényből, s az *Északi fény*nek még csak sajátos helyi színe sincs. Nem épen bűn — hiszen az analitikus regények sem szoktak társadalmi rajzot adni — de legalább is fogyatkozás, s azért a szerző köteles volna kárunkat pótolni. De vajon kárpótlás-e e hiányért a meseszövéés érdekessége, a jellem-ábrázolás művészete és az előadás bája? A cselekvény egészben nem érdektelen, változatos jelenetek kötik le a figyelmet. Csakhogy a jelenetek egybeforrasztása gyakran gyarló, a meseszövéés ügyetlen. Nem művészibb a jellemzés sem. Személyei nagyon is átlátszók. Az erkölcsileg jók ereiben épen csak csörgedez a vér; élnek, de nem cselekszenek. Ilyen mindjárt a regény főhőse, Zováthy Gábor is. Szerelmes Izidorába, de hogy küzdjön is érte, ahhoz hiányzik belőle az ifjú szerelmesek elszántsága, szenvedélye. A szintén szerelmes Izidora lágy paszivitása lélektanilag elfogadhatóbb ugyan, mint a szerelmes lovagoké (Gábor mellett ilyen Vilmos is) — ámbár a valóságban a szerelmes nő sokszor leleményesebb és elszántabb, mint a férfi! Az *Északi fény* alakjai közül csak a rosszak cselekszenek, Hallayné leleményes ravaszsággal, Spott-Honti gróf elvetemült gonoszsággal. Életük mozgalmas, alakjukban csirázik legalább némi egyéniség, ők ketten, mondjuk, emberek,

de persze nem az élet valósága, hanem a romantika receptje szerint. Mennek a céljuk felé, nem törődve a valóságossággal, az elhihetőséggel, csak a különössel, a meglepővel.

Az olcsó romantika érvényesül a regényben mindvégig. Hamis távirat, elcsent levél, pénzhamisítás, apagyilkosság, kalandor, hitvány férj, akit a feleség hosszas és hasztalan hiábavaló hazavárás után felkeres és feltalál, ha a világ végén is, és más, a romantikus regényekből jól ismert, már akkor elnyújt furcsaságok és szertelenségek. Olykor meg épen a ponyva színe alá süllyed a regény. Így pl. a falu fellázadt népére csend- és rendcsinálónak bivalybikát szabadít rá az író. S mikor a bivalybika próbálkozása sikertelennek bizonyul, egy egész állatseregletet bocsát ki karhatalomnak. A rendcsinálás most már sikerül. Az egyik kiszabadult oroszlánról azonban megfélekedezik. Napokon keresztül senki sem tud róla, senki sem fél tőle, míg végre mint valami mezei vad Gábor szolgája elé toppan, aki aztán egyszerűen lepuffantja. S ez a *költői* fogás nem az egyedüli. Több is van belőle. Még legelfogadhatóbb a regény előadása: elég folyamatós, világos, az akkori társalgás nyelvénél egy fokkal költőibb beszéd. Egyenletesebb és kevésbé dagályos, mint minden megelőző szépprózai műve. Ezen az egy ponton, stílusában, fejlődést jelent az *Északi fény*, egyebekben inkább visszaesést. Búcsút is mondott vele Dózsa nemcsak a regényírásnak, hanem a szépirodalomnak is.

Regényirodalmunkra e búcsúvétel nem jelent veszteséget. Dózsa regényírói működése, akárcsak mesteréé, Jósikáé, hanyatló irányú. Első regénye, *Kornizs Ilona* második kiadást is megért — ezt elsősorban meséjének köszöni. A mult, Erdély történetének egy nagyon szomorú korszaka tapad össze ebben egy, az akkori években sokat tárgyalt divatos patológiai jelenséggel, a főhős delejkórosságával. Második regényében, a *Boronkay Margit*ban viszont a jellemábrázolás nyújt némi költőileg biztatót s kelt érdeklődést a tárgy, Erdély története mellett. Az ígélet azonban nem valósult meg s két utolsó regénye alapján ítélve nem tarthatjuk Dózsát hivatott elbeszélőnek, még kevésbé hivatott regényírónak. Így vélekedett az olvasóközönség, s ezt a felfogást hirdeti irodalomtörténetírásunk is.¹ A részletes vizsgálat után sincs ok e megállapításon változtatni.

KRISTÓF GYÖRGY.

¹ L. Császár Elemér: *A magyar regény története*. 222. l.